

Kertész András

KOGNITIV ANOMÁLIÁK AZ EGYSZERŰ FORMÁKBAN

Megjegyzések a logikai konzisztencia problémájához az
irodalomelméletben

1. Problémafelvetés

1.1. Az "egyszerű formák" kategóriájába sorolható szövegtípusok kognitív szerkezetében sajátos helyet foglalnak el azok az inkongruenciának, anomáliának, diszkrepanciának, inkompatibilitásnak nevezett elemek, amelyek megsértik az ellentmondásmentesség vagy a "tertium non datur" klasszikus logikai elveit. A szövegek kognitív strukturájának modellálására alkalmas metanyelv számára ez a tény súlyos problémákat vet fel. A logikában és a deduktív megalapozású tudományelméletben ugyanis azért van jelentősége pl. az ellentmondásmentesség elvének, mert amennyiben egy rendszeren /modellen, teórián/ belül igazolható egy tétel, valamint annak tagadása is, úgy ebből az ellentmondásból bármely tetszőleges tétel levezethető lesz, vagyis a rendszer egésze értelmezhetetlenné válik. Mivel egy ellentmondás mindig hamis, ezért egy logikailag konzisztens metanyelv szemantikai interpretációja az ilyen szerkezetekhez minden esetben a "hamis" igazságértéket rendelné hozzá. Ez azonban ellentmond annak az intuitive nyilvánvaló ténynek, hogy egy adott szöveg kognitív szerkezetében ágyazott anomália egyrészt értelmezhető, másrészt nem vonja maga után a rendszer egészének értelmezhetetlenségét, harmadrészt pedig igen lényeges kognitív, kommunikatív, metakognitív és metakommunikatív stb. funkciót tölt be. Ezek alapján a következő két kérdés vetődik fel: /1/ Lehetséges-e az anomáliák logikailag konzisztens modellálása, azaz elkerülhető-e, hogy a tárgynyelvi anomália a metanyelvet is anomálissá tegye? /2/ Milyen

módon ragadhatók meg azok a kognitív és kommunikatív folyamatok, amelyek alapján egy adott egyszerű forma szerkezetébe ágyazott ellentmondás igazgá válik?

1.2. A kognitív anomáliák körülhatárolásánál első megközelítésben beszédaktusként elhangzó és koherens kognitív strukturával rendelkező szövegek olyan nyelvi formában objektíválható, gondolati tartalmat jelölő szöveg szemantikai egységeiről lesz szó, amelyeknek propozíciók, predikátumok, individumok alakjában kifejezhető logikai szerkezete ellentmondást vagy meghatározatlanságot tartalmaz. Ellentmondásra épül pl. a következő, népmesében előforduló mondat: "Jöjjön is, ne is, hozzon is ajándékot, ne is, köszönjön is, ne is!" Egy példa a meghatározatlanságra: "Kint sem vagyok, bent sem vagyok, hol vagyok? /A küszöbön./" Az anomália implicit is lehet, pl. viccek igen gyakran épülnek a preszuppozíciók vagy implikátumok közötti ellentmondásra. Meghatározatlanságot kifejező implicit anomáliának minősíthető pl. az, amikor egy tényállás adekvát leírásához szükséges propozíciók közül nem jelenik meg sem egy adott propozíció, sem annak tagadása: pl. a fent említett mesében nem történik említés arról, hogy Mátyás király milyen színű kalapot viselt akkor, amikor a lány meglátogatta, illetve, hogy viselt-e egyáltalán kalapot. További példák - így pl. anomális predikátumok, individuumok ismertetésétől, illetve az anomáliák típusainak bemutatásától terjedelmi okok miatt el kell tekinteni.

1.3. Az anomáliák tolerálhatóságát illetően ismeretelméleti síkon két válasz bontakozik ki, két tradíciónak megfelelően:

- /1/ Koherentista módszer. Jellemzői röviden a következők:
 - /a/ az a tétel fogadható el igaznak, amely koherál ismereteink egészével; nincsenek kitüntetett igazságok, minden tétel egyenrangú;
 - /b/ a tapasztalat pusztán "durva", differenciálatlan adatokat szolgáltat;

/c/ a bemenetet adatok inkonzisztens halmaza adja;
/d/ visszacsatolások lehetővé teszik az adatok állandó újraértékelését;
/e/ nem tesz különbséget megfigyelési állítások és általános törvények között;
/f/ nem tételezi fel az érveléshez felhasznált evidencia konzisztenciáját.

Mint látható, egy koherentista rendszerben fellépő el-
lentmondás nem jelenti a rendszer fogyatékoságát, tehát
az inkonzisztencia alapvetően tolerálható. •

/2/ Deduktív módszer. Főbb jellemzői:

/a/ kétféle igazság van; alapvető /axióma/ és levezetett /teoréma/;
/b/ a tapasztalat az alapvető ismereteket szolgáltatja;
/c/ a diszkurzív /induktív és deduktív/ ismeretek bemenetei ismert igazságok;
/d/ az elemzés későbbi fázisaiban nyert ismeret nem hathat vissza a korábbi lépésekben igaznak elismert tételekre;
/e/ különbséget tesz megfigyelési állítások és általános törvények között;
/f/ eleve felhasználja az érveléshez felhasznált evidencia konzisztenciáját.

Az elsősorban logikai és matematikai módszerekkel dolgozó deduktív módszer tehát - hagyományos formájában - elutasítja az anomáliákat.

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a koherentista megközelítés alkalmasabb keretet nyújthat az anomáliák modellezésére, mint egy deduktív rendszer. A felsoroltakon kívül ennek egyik további oka, hogy a vizsgált anomáliák nem izoláltan fordulnak elő, hanem egy szöveg részeként, minek következtében értelmezhetőségük természetesen összefüggésben áll a szöveg kognitív szerkezetének azokkal az elemeivel, amelyek az adott anomáliával koherálnak. Ennek megfelelően modellálhatóvá válnak, ha sikerül leírni a lokális verifikálásukhoz vezető koherenciamechanizmust.

Ezzel szemben a deduktív módszer mellett a következő érvek szólnak: /i/ a tudományos elméletalkotás gyakorlati problémái mindenképpen szükségessé teszik az ellentmondásmentesség követelményének felállítását, azért, hogy a modell vagy a teória megőrizhesse értelmezhetőségét; /ii/ a logika újabb fejlődése, elsősorban a "lehetséges világok" szemantikájának kialakulása lehetővé teszi a proposíciók "lehetséges világok" szerinti értékelését; /iii/ az elmúlt évtizedben számos biztató kísérlet történt az "inkonzisztencia logikájának" kidolgozására; /iv/ bár a koherentizmus hangsúlyozza a logikai megalapozás szükségességét, módszerei meglehetősen bizonytalanok, mivel kívül esnek a matematikai analízis hatókörén /erre elsősorban Rescher utal nagy nyomattal/; továbbá tisztázatlanok olyan fogalmak, mint pl. a "koherencia", a "preferencia mechanizmusa", vagy az extra-logikai tényezők minősége és szerepe stb.

E felületes áttekintés alapján is belátható, hogy az egyszerű formák szövegtípusaiban előforduló anomáliák modellálására önmagában véve egyik metodológiai keret sem alkalmas; a kettő együttes alkalmazásával azonban nagyobb eséllyel adható válasz a felvetett problémákra. Ennek megfelelően a jelen dolgozat fő metodológiai célkitűzése az lesz, hogy felvázoljon egy globálisan koherentista keretben működő lokálisan deduktív rendszert.¹ Általános kiindulópontként Nicholas Rescher koherentista episztemológiája szolgál - a logikai rendszer számára adódó feladatokra a rescheri modell, valamint a kognitív és kommunikatív folyamatok közötti néhány összefüggés elemzése mutat majd rá.

2. A koherentista keret néhány problémája

2.1. Rescher episztemológiájának² megfelelően a faktuális proposíciókként felfogott adatok igazságértékének meghatározása nem konstitutív, hanem regulatív, illetve normatív szabályokon nyugszik. Bemenetként rendelkezünk prima facie, azaz potenciális vagy látszólagos igazságok egy in-

konzisztens halmazával, melyből a koherenciamechanizmus meghatározza az adott kognitív strukturában érvényes aktuális igazságokat. Az anomáliákat verifikáló koherencia-mechanizmus leírásának kérdése az alábbi részproblémákra bontható:

2.2. Milyen összefüggés tárható fel az anomáliák szempontjából releváns kognitív és a szövegnek egy beszédaktus-szituációban való elhangzását irányító kommunikatív szabályok között? A kognitív rendszerezés Rescher által megállapított maximái és Grice társalgási maximái³ párhuzamba állíthatók egymással, mivel egyaránt a "konstitutív-regulatív" oppozícióra épülnek. Ezzel túlmenően kimutatható, hogy a Grice-féle kommunikatív maximák mindegyikének megfelelő kognitív maximák egy csoportja, így a kognitív és kommunikatív folyamatok alapvetően azonos síkon kezelhetők.

2.3. Központi feladatként adódik az említett szabályok logikai státuszának megállapítása. Rescher nem határozza meg a regulativitás és faktualitás fogalmi közötti különbséget. A probléma az alábbi módon ragadható meg.

Az alethikus modális logikában az alapvető elvet a következő formula fogalmazza meg: $Nf \rightarrow f$. Ez a tétel azt mondja ki, hogy ami szükségszerű, az igaz. Ennek értelmében az "f" propozíció egy törvény kifejezője, mivel az "f szükségszerűen igaz" állítás annyit jelent, hogy "f" igaz lenne a körülmények számottevő változása esetén is, vagyis hogy "f" minden lehetséges világban igaz. Mivel tehát egy törvény mindig igaz, ezért megsérthetetlen. A szükségszerűség fogalmának többféle interpretációja lehetséges. Nf többek között úgy is értelmezhető, mint pl. "f ismert" vagy "f tény" stb.⁴ Így az alethikus modális logika a faktualitás logikájaként is kezelhető.

Azonban egy normatív⁵ logikához jutunk akkor, ha a fenti elvet felváltjuk egy gyengébbel, amely csupán annyit állít, hogy ami kötelező, az megengedett. Az így kapott deontikus logikában az alethikus modalitások analogonjait

a következőképpen szokás újraértelmezni: "kötelező", "megengedett", "tilos", a "szükségszerű", "lehetséges", "léhetetlen" alethikus fogalmaknak megfelelően. Döntő fontosságú az a tény, hogy a deontikus lokigában az alethikus alaptörvény analogonja nem érvényes: nem igaz, hogy $Of \rightarrow f$. Ez intuitive is könnyen belátható, hiszen egy kötelezettséget meg lehet szegni, egy előírást ki lehet játszani, egy parancsnok ellen lehet szegődni. Tehát: ami norma, az megsérthető. Erre vezethető vissza a normák dinamikus jellege, ami egymással való ütközésükben, egymásba való átalakulásukban csapódik le. Ennek megfelelően a normatív rendszerek középpontjában a normakonfliktus problémája áll.

Searle általánosságban a következőképpen határozza meg a szabályok két típusát.⁶ A regulatív szabályok alapvetően függetlenek az általuk meghatározott tevékenység lényegétől; egy regulatív szabály fennállása vagy hiánya nem befolyásolja a magatartás specifikumait. Ezzel szemben egy konstitutív szabály az általa irányított jelenség lényegi összetevőihöz tartozik, esetleges megszűnése maga után vonja a tevékenység specifikumainak megváltozását. Felmerül a kérdés, hogy a jelen esetben hozzárendelhető-e a szabályok e két típusához egyértelműen a "törvény" és a "norma" logikai fogalma? A válasz nemleges lesz. Egyfelől ugyanis nyilvánvaló, hogy a regulatív szabályok logikai szerkezete normatív, hiszen /i/ megsérthetők anélkül, hogy ez a szóbanforgó magatartás lényegi megváltozását vagy összeomlását eredményezné, /ii/ mint azt Searle is hangsúlyozza, általában "tedd X-et", vagy "Y esetén tedd X-et" jellegűek, tehát nyelvi formájuk alapján is kötelezettséget fejeznek ki. Másfelől azonban a konstitutív szabályok /i/ a "törvény" fogalmára épülnek, mivel nem sérthetők meg a beszédaktus vagy a kognitív struktúra teljes megsemmisítése nélkül; /ii/ azonban, mint arra Searle is utal, bizonyos konstitutív szabályok

megsértése szankciókat, illetve büntetést vonhat maga után, vagyis ezek normatív jellegűek; /iii/ továbbá ezek a szabályok szintén imperativuszként fogalmazhatók meg. Látható, hogy a regulatív és a konstitutív szabályok közti különbséget pusztán logikai eszközökkel nem ragadhatjuk meg: a törvény fogalmával jellemzett szabályok egyértelműen konstitutívak ugyan, a normatív szabályok azonban lehetnek konstitutívak vagy regulatívak. A logikai felosztás tehát máshol húzza meg a szabályok típusai közti határvonalat. Felvetődik a kérdés, hogy a "konstitutív versus regulatív" osztályozást felcserélhetnénk-e a "törvényszerű versus normatív" különbségtétellel? A számos érv és ellenérv közül itt csupán egyre érdemes rámutatni. A koherenciaelemzéshez feltétlenül szükség van logikai kiindulópontokra - ezen a szinten tehát fontos szerep jut a szabályok logikai alapon történő megkülönböztetésének. Ez a felcserélés mellett szól, hangsúlyozva, hogy az alethikus vs. deontikus oppozíció a vizsgálatoknak csupán egy meghatározott fázisában különíthető el mint logikai, a regulatív vs. konstitutív oppozíciótól, mint nem-logikaitól.

2.4. Az elmondottak alapján rámutathatunk Rescher rendszerének egyik alapvető következtetlenségére, mely az anomáliák modellálásánál is súlyos problémákat vet fel.

Jóllehet a koherenciaelemzés nem mondhat le a logikáról, az igaz tételek meghatározása logikán kívüli tényezők bevonását is igényli. A logika szerepe a következőképpen jellemezhető: /1/ minden logikai tétel érvényes marad a koherenciaelemzés során; /2/ a koherenciaelemzés nem végeredményként állapítja meg a logikai igazságokat, hanem előfeltételezi őket, vagyis az igazság megállapításának kérdése részben olyan extra-logikai probléma, ahol a logikai igazság nem vég-, hanem kiindulópont. Ezzel összefüggésben az alábbi kérdések merülnek fel:

/1/ Milyen kritériumok alapján döntünk az egyik vagy

a másik logika javára? Rescher kiindulási alapként a klasszikus kétértékű logikát javasolja. Azonban, mint a korábbi megfontolások kimutatták, szükséges a logikai alapvetés kiterjesztése a modális logika irányába. Ez az eredmény azonban ellentmond annak, hogy Rescher az igazság-meghatározó mechanizmus két logikán kívüli tényezőjének a faktualitást és a normativitást tekinti, vagyis az itt vázolt keretben egyértelműen logikaiként meghatározott fogalmakat.⁷ A faktuális elem az igazság-jelöltek halmazára utal, mivel az elemzésnél rendelkezünk kell az adatok bemenetével, azaz egy jelenség adat-voltát meghatározó önálló kritériummal. Másrészt fellép egy normatív elem, amennyiben meg kell állapítani az adatok inkonzisztens halmazának maximálisan konzisztens részhalmazai közötti preferencia mechanizmusát. Reschernek feltétlenül igaza van akkor - és ez a rendszer szövegelméleti adaptálásánál elkerülhetetlen megszorítás -, amikor a koherenciaelemzést logikai alappal rendelkező, de logikán túli eljárásként határozza meg. Azonban kétségbe vonható annak jogossága, hogy az ilyen értelemben felfogott faktualitást és normativitást mint logikán kívülit állítja szembe a klasszikus kétértékű logikával azonosított logikaival - mind a faktualitásnak, mind a normativitásnak van ugyanis logikája. A továbbiakban az egyik fő feladat éppen annak bizonyítása lesz, hogy egy ilyen módon kiterjesztett logikai rendszer szükséges /bár nem elegendő/ feltétele az anomáliákat verifikáló mechanizmus megragadásának.

/ii/ A következő lényeges probléma arra vonatkozik, hogy milyen viszony áll fenn a faktualitás és normativitás között? Rescher kifejezetten következtetlelőül jár el, amikor mereven elkülöníti egymástól a két elemet. Konceptiójának egyik ellentmondása, hogy egyrészt hangsúlyozza a bemeneti adatok faktualitását, másrészt pedig a rendszerezés folyamatába beépített igazságok regulatív, illetve normatív jellegét, anélkül, hogy a kettő

közötti átmenetre utalna. Így tehát fokozott élességgel vetődik fel az a kérdés, hogy található-e összefüggés a két tényező között; ez más szóval annyit jelent, hogy az eddig körvonalazott rendszer maga csupán akkor maradhat koherens, ha igazolni tudjuk, hogy a faktuális átalakul normatívvá.

2.5. Hasonlóképpen merül fel az inkonzisztencia és a konzisztencia viszonyának problémája. A koherenciaelemzés ugyanis az igazság-meghatározás folyamatát alapvetően transzformációs eljárás⁸ként határozza meg, melynek eredményeképpen az inkoherenca koherenciává, a rendezetlenség rendszerré, az igazság-jelöltek igazsággá alakulnak át. Amennyiben tehát abból a hipotézisből indulunk ki, hogy az egyszerű formák szövegeiben előforduló anomáliák ténylegesen verifikálhatók egy adott kognitív struktúra koherencia-szabályainak megfelelően, úgy ez egyúttal annyit jelent, hogy az inkonzisztencia is átalakul konzisztenciává. Ennek a folyamatnak a logikai eszközökkel történő megragadása tűnik a modell egyik kulcsfontosságú kérdésének.

2.6. Mindezek után felmerül a probléma, hogy mely mechanizmus vezet el egy anomália tényleges verifikálásához, azaz hogyan alakul át egy prima facie igazság aktuális igazsággá? A deontikus logikában akkor beszélünk prima facie normáról, ha a ceteris paribus kikötés érvényét veszti, vagyis ha közbejön egy olyan újabb /erősebb/ norma, amely az adott kötelezettséget hatályon kívül helyezi. Egy prima facie igazság tehát akkor alakul át aktuális igazsággá, ha nem lép fel olyan erősebb szabály, amely kiiktathatja, azaz, ha ceteris paribus. Következésképpen egy anomália akkor tehető igazzá, ha nem kerül előtérbe pl. egy konzisztenciára kötelező maxima, vagy egy olyan újabb szabály, amely pl. egy ellentmondás két pólusa közül az egyiket megszünteti. Nyilvánvaló, hogy ez az átalakulás folyamatjellegű, ennek következtében, valamint a beszédaktusok sajátosságainak megfelelően, időbelileg

meghatározott. Leírható-e ez a folyamat logikai eszközökkel?

2.7. Hogyan teremthetők meg egy prima facie igazság aktuális igazsággá való átalakulásának feltételei? Első lépésként a korábban egymással párhuzamba állított rescheri és grice-i általános kognitív és kommunikatív maximákat ki kell egészíteni olyan szituáció - illetve struktúra-specifikus szabályokkal, amelyek csak a sajátos szöveg-típusoknak megfelelő sajátos közlendők esetén lépnek életbe és határozzák meg a kommunikációs helyzetet. Könnyen belátható, hogy egy beszédaktus sikeressége vagy sikertelensége a specifikus és az általános maximák ütközésének függvénye, mely a ceteris paribus kikötés érvénytelensége mellett következik be. Pl. egy mese-szituációt jellemezhet a következő maxíma: "Az inkonzisztenciát fogadd el plauzibilisabbnak, mint a konzisztenciát". Ez nyilvánvalóan ellentmond a mennyiség és minőség grice-i, valamint a koherencia és indukció rescheri maximáinak és a fent vázolt módon helyezi őket hatályon kívül. Ezáltal megteremtődik a lehetősége annak, hogy egy következő lépésben már érvényes maradjon a ceteris paribus kikötés, és egy inkonzisztens prima facie kötelezettség átalakuljon aktuálissá.

2.8. Rescher két ciklust definiál.⁹ Az egyik az általa teoretikusnak nevezett kör, amely a kognitív folyamat egyes stádiumai között kizárólag a koherenciakritériumok alapján létesít kapcsolatot, anélkül, hogy minden stádiumot összevetne a valósággal. A másik az alkalmazás köre, egy alapvetően pragmatikus folyamat, melynek feladata, hogy bizonyos kognitív stádiumokat a gyakorlatra vonatkoztasson. Hangsúlyozni kell, hogy a pragmatizmus fogalma itt metodológiai értelmet nyer /és ezért filozófiai-lag talán valamivel kevésbé problematikus, mint más pragmatizmus-fogalmak/, melynek kérdésfelvetése így hangzik: "Működik-e az X kognitív struktúra a gyakorlatban?" Rescher szerint egy propozíció csupán akkor fogadható el,

ha mindkét ciklus verifikálja. Ha módosítás nélküli megtartjuk ezt a felfogást, az anomáliákat el kell utasítani, mivel a gyakorlatra vonatkoztatva nem működnek: a gyakorlat nem igazolja, hogy háromszemű lányokról, önmaguk között különbséget felmutató galambokról stb. beszéljünk. Ezzel szemben belátható, hogy egy vicc, egy mese, egy találós kérdés stb., bármilyen merész anomáliákat tartalmaz is, a gyakorlat egy bizonyos szintjén, egy adott kommunikációs szituációban elfogadható, sőt, kognitív és metakognitív ereje éppen ebben rejlik. /Ennek kézzel fogható mindennapi megnyilvánulása pl. a befogadó reakciója egy-egy anomáliát tartalmazó szövegre: "találó", "milyen igaz", "ül", stb./ Éppen ezért - ellentétben Rescherrel - mind a teoretikus, mind a pragmatikus ciklusban meg kell különböztetnünk a lokalitás és a globalitás szintjét. Lokálisan az anomáliák mindkét ciklusban verifikálhatók lesznek, annak következtében, hogy viszonyítási pontjuk egy egyszerű forma zárt kognitív struktúrája és egy adott kommunikációs szituáció; globálisan azonban egyik szinten sem fogadhatók el, hiszen nem koherálnak tudásunk egészével és mint episztemikus tények a gyakorlatban is csődöt mondanak.¹⁰ Ez a meghatározás azért lényeges, mert így az anomáliák mindkét ciklusban akceptálhatók és ezzel elismerhetők, mint a megismerési folyamatban progresszív szerepet betöltő, új információkat közvetítő kognitív szerkezetek. Az így módosított ciklusok projekciója a szinkrónia és diakrónika tengelyeire mindkét esetben viszonylagos pontossággal meghatározhatja az egyszerű formákban fellépő anomáliákat, mint tudomány- vagy irodalom-előtti struktúrák komponenseit. Az eljárás ismertetésére itt nincs mód.

3. Egy modális logikai rendszer

3.1. Az alábbiakban néhány részletében bemutatunk egy olyan modális logikai rendszert, amely a koherenciaelemzés során felmerült és ott logikai megfontolások nélkül meg nem válaszolható problémákra nyújt megoldást.

A következő kérdések maradtak nyitva: /1/ Egy prima facie norma átalakulása aktuálissá, miközben ceteris paribus; /2/ Valamely általános maxima kiiktatása szövegspecifikus kognitív és kommunikatív szabályok által, ahol a ceteris paribus kikötés nem áll fenn; /3/ Az inkonzisztencia átalakulása konzisztenciává; /4/ a normativitás levezetése a faktualitásból.

A bemutatásra kerülő rendszer Brandom és Rescher inkonzisztenciát toleráló logikai rendszerén¹¹ és van Eck deontikus logikai kutatásain¹² alapul. A felvetett problémák megoldását a protologikai szinten, a lehetőségekhez mérten informálisan fejtjük ki; hangsúlyozni kell azonban, hogy minden érintett tétel, valamint a rendszer konzisztenciája formálisan is bizonyítható.

3.2. Brandom és Rescher a lehetséges világok halmazán két műveletet értelmeznek, a "szuperpozíciót" és a "sematizációt". A szuperpozíció világok diszjunktív összekapcsolását jelenti, ahol érvényét vesztheti az arisztotelészi ellentmondásmentesség elve és előfordulhat, hogy az e művelettel képzett világban egy /p/ propozíció esetében mind p, mind -p igaz értékelést kap. Sematizációnak nevezik a világok konjunktív összekapcsolását, amely megsérti a "tertium non datur" elvet - így előállíthat olyan helyzet, ahol egy /p/ propozíció esetében sem p, sem -p nem fordul elő a sematizált világban. Így lehetőség nyílik arra, hogy az anomáliák két korábban említett típusát /és itt nyíltan fellép az empirikus megfigyelések teóriától való függőségének problémája/ logikailag megfogalmazzuk. Az inkonzisztencia logikájának központi kérdése nyilvánvalóan az, hogy milyen módon sikerül elkerülni a logikai káoszt, vagyis hogy egyetlen ellentmondás fellépése a rendszer egészének értelmezhetetlenségéhez vezessen? A probléma akkor oldható meg, ha egy inkonzisztens világban megengedhetővé válik /p/ és /-p/, de kizárható az önellentmondás, /p. -p/. A megoldás lényege abban áll, hogy a logikai következtetés szabályá-

nak szemantikai értelmezését a következőképpen módosítjuk: "konjunktive igaz premisszákból, érvényes következtetési szabályok alapján igaz konklúzióhoz jutunk."

Rescher és Brandom ily módon elkerülik, hogy amennyiben a premisszák között szerepel $/p/$ és $/-p/$, önellentmondásra lehessen következtetni. Másként fogalmazva az eljárás annyit jelent, hogy amikor a logikai következtetési elv alapján áttérünk a szemantikai értékelésre, az $/1/$ szabályt fel kell váltani a $/2/$ szabállyal:

$/1/ \quad t/p_1/, t/p_2/, \dots, t/p_n/ \vdash t/q/$

$/2/ \quad t/p_1, p_2, \dots, p_n/ \vdash t/q/$

Igy csupán a szemantika válik inkonzisztenssé, a logika nem változik meg, mivel továbbra is érvényes marad a

$/3/ \quad p, q \vdash p \cdot q$

deduktív logikai szabály, és a

$/4/ \quad \vdash p, \vdash q, \Rightarrow \vdash p \cdot q$

metateorematikus szabály. Látható a rendszer kettőssége: a logika alapvetően klasszikus marad, a szemantika azonban megengedi a /gyenge/ inkonzisztenciát anélkül, hogy ez önellentmondást eredményezne.

Ez a rendszer kiegészíthető alethikus operátorokkal. Ennek előfeltétele egy olyan módosított R' alternatívareláció bevezetése, amelyet az inkonzisztens, illetve sematizált világok halmazán értelmezünk. Az R' reláció sajátossága hogy rendelkezik a standard világok halmazán értelmezett R reláció minden tulajdonságával, azaz ha p_1, R reflexív, vagy tranzitív, vagy szimmetrikus, akkor R' is az. Ezzel összefüggésben hangsúlyozni kell, hogy a klasszikus logika, mind a Kripke-típusú modális logika tételei érvényesek maradnak, annak ellenére, hogy inkonzisztens, illetve sematikus propozíciók is előfordulhatnak.

Ez a logikai rendszer alapvető jelentőségű az itt vizsgált anomáliák szempontjából. A standard rendszerek azért alkalmatlanok az anomáliák tárgyalására, mert egyetlen ellentmondás fellépése a rendszer egészét értelmez-

hetetlenné teszi. Itt azonban az anomáliák olyan lokális ellentmondásokként definiálhatók, amelyek nem terjednek ki egy kognitív struktúra globalitásának szintjére. Ezen a ponton azonban az anomáliák még nem ágyazhatók be a kognitív rendszerezés korábban vázolt koherencia-mechanizmusába, hiszen az anomáliákat csupán a faktualitás szintjén ábrázolhatja. Eppen ezért a megfelelő megoldáshoz csak a modell deontikus logikai komponensének kidolgozásával juthatunk el.

3.3. Egy prima facie igazságként szereplő anomália akkor alakul át aktuális plauzibilitássá, ha nem jön közbe olyan erősebb norma, amely ezt megakadályozná. Itt egyértelműen egy tolyamatról van szó, tehát figyelembe kell venni az idő tényezőjét: ahhoz, hogy egyáltalán tenné állhasson egy újabb norma fellépésének lehetősége, ki kell kötni, hogy a szituációspecifikus szabály fellépése és a prima facie igazság, vagyis az anomália aktualizálódása időben ne essen egybe, hiszen ha egybeesnek, "nincs idő arra", hogy egy újabb norma érvényre jusson. Ennek megfelelően egy prima facie kötelezettséget így fogalmazhatunk meg: $O_y f_{y'}$, ahol $y < y'$. Ha azonban egy norma fellépése és teljesülése egybeesnek, akkor nem jöhet közbe semmi, eleve ceteris paribus, vagyis aktuális normával van dolgunk: $O_y f_y^{13}$. Ennek megfelelően egy prima facie kötelezettség akkor alakul át aktuális kötelezettséggé, ha a szabály fellépésének idejétől számítva a proposíció aktualizálódásának időpontjáig ceteris paribus; az idő előrehaladtával ugyanis az utóbbi időpontban is érvényes lesz a norma, tehát aktuális kötelezettséget találunk, mivel y -ből y' lesz, azaz $O_y f_{y'}$, átalakul $O_y f_y$ -vé. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a prima facie igazságok inkonzisztens halmazában szereplő anomália akkor alakul át aktuális plauzibilitássá az egyszerű forma kognitív szerkezetében, ha a szövegspecifikus kognitív és kommunikatív szabályok az anomália kimondásának időpontjában is érvényben maradnak. A korábban említett maximák mintájá-

ra megfogalmazható a következő szabály: "Minden $O_{y,y}$, $/y \langle y' /$ prima facie kötelezettség implikálja az $O_{y,y,y}^{M.f.}$, kötelezettséget - vagyis azt, hogy egy norma fellépésének időpontjától kezdve a kivitelezéséhez szükséges feltételeket ne sértsük meg".¹⁴

3.4. A jelen rendszer mind diadikus, mind monadikus operátorokat tartalmaz. A deontikus logikában a diadikus operátorok bevezetésének oka abban rejlett, hogy a Chisholm paradoxont nem lehetett feloldani monadikus eszközökkel. Ez a probléma olyan másodlagos kötelezettségekre vonatkozik, amelyek egy elsődleges kötelezettség megsértése nyomán lépnek fel. A helyzetet formuláknak a következő halmaza világítja meg: $\{Oq, -q, O/r/-q/\}$. Az időargumentumok bevezetésével a halmaz utolsó formulája, amely egy hipotetikus, azaz feltételes kötelezettséget fogalmaz meg, a következőképpen írható újra: $O_{y,r_y,,-q_y,}/$, ahol $y \langle y' \langle y''$.

A deontikus logikában egy A lehetséges világ deontikus alternatíváján egy olyan B világot értünk, amelyben mindaz, ami A-ban norma, aktuális igazsággá válik - ebben az értelemben tehát egy deontikus alternatíva ideális vagy perfekt.¹⁵ Így természetes, hogy ha egy kötelezettséget nem tartunk be, akkor nem beszélhetünk abszolút értelemben vett perfekt alternatívákról, hanem csak relative ideális világokról. Erre a tényre épül Hansson diadikus rendszere, amely a "majdnem perfekt" világok fogalmát használja fel.¹⁶ Van Eck azonban kimutatja a következőt. Attól a pillanattól kezdve, hogy Oq -t megsértettük, vagyis $-q$ igazzá vált, már nem hipotetikus, hanem feltétel nélküli /abszolút/ kötelezettséggel van dolgunk és így ismét beszélhetünk perfekt alternatívákról. Tehát egy hipotetikus obligáció átalakul abszolút obligációvá. Így $-q$ aktualizálódása esetén érvényes az $O_{y,r_y,,-q_y,}/$ formula, amely, $-q_y$ esetén egyértelműen adja az $O_{y,r_y,}$ prima facie kötelezettséget. Azaz, az eredetileg másodlagos obligáció itt már elsődleges kötelezettséggé válik,

amelyet pl. egy újabb, hozzá viszonyítva másodlagos kötelezettség követhet, amennyiben $\neg r$ valósul meg:

$O_y/s_y,,,/\neg r_y,,,/$. Továbbá, mivel a hipotetikus kötelezettség prima facie obligációvá alakul át, ezért az előző pontban leírtaknak megfelelően átalakulhat aktuális kötelezettséggé. A normatív logikai meghatározottsággal rendelkező folyamatoknak ez a fajta összjátéka, egymásba való átalakulása, egymás kijátszása, amellett, hogy megfelelően tükrözi a kognitív és kommunikatív folyamatok dinamizmusát és dialektikáját, rávilágít ezek relatív voltára: egy szabály lehet egy meghatározott viszonyítási alapról nézve elsődleges, egy másikról szekundér, prima facie, egy harmadikról abszolút vagy feltételes stb., miközben interferenciájuk lehetősége mindig fennáll.

Az anomáliák szempontjából egy hipotetikus norma abszolúttá történő átalakulása a következőképpen értelmezhető. Egy kommunikatív szituációban egy beszélő számára a kognitív és pragmatikai maximák előírják, hogy pl. konzisztensen fejezze ki magát: O_q . Mivel azonban a beszélő egy mesét, vagy egy viccet, vagy egy találós kérdést stb. akar elmondani, ezért megsérti ezt a maximát: $\neg q$. Ennek eredményeként fellép egy másodlagos kötelezettség, amely pl. azt mondja ki, hogy az anomáliát plauzibilissá tegye, azaz koherenssé a szöveg többi elemével: $O_y/r_y,,,/\neg q_y,,,/$. Az előbb leírtak értelmében ez egy $O_y r_y,,,$ feltétel nélküli prima facie kötelezettséggé válik, amely - amennyiben ceteris paribus - aktuális kötelezettséggé alakul át és így az anomália igazzá tehető.

Az elmondottak alapján megfogalmazható a normakonfliktus feloldásának itt érvényes szabálya¹⁷, mely pl. leírhatja az általános és a szövegspecifikus kognitív-kommunikatív maximák ütközését:

$$/O_y f_y,,, . N_y / f_y,,, - \neg q_y,,, / . O_y q_y,,, /$$

A tétellel kapcsolatban két megjegyzés kínálkozik. Először, mint látható, a normakonfliktus a normák által kötelezővé tett proposíciók közötti törvényszerű ellent-

mondásra, vagyis nem-normatív propozíciók közti viszonyra épül. Másodsor, esetünkben a konfliktus feloldása normatív eszközökkel megy végbe, azáltal, hogy általánosságban kimondjuk, hogy két, egymásnak ellentmondó kötelezettség közül a később fellépő kerüli ki győztesen.¹⁸

3.5. Bizonyítható a következő, központi jelentőségű metatétel:

$N_y f, N_y -f, T \vdash O_y /f/q/, O_y /-f/q/$

A tétel azt mondja ki, hogy az érvényes teoreémák és levezetési szabályok alkalmazásával egy alethikus ellentmondásból levezethető a két propozíció normakonfliktusa.¹⁹ Ez a metateoréma számos korábban felvetett problémára ad választ.

Mivel a normakonfliktus nem érinti a rendszer ellentmondásmentességét, ezért a metateorémát úgy interpretálhatjuk, mint az inkonzisztencia átalakulását konzisztenciává. Azonban, mivel itt továbbra is konfliktusról van szó, ez azt jelenti, hogy jólehet az inkonzisztencia konzisztenciává vált, egy bizonyos mértékű diszkrepanciát vagy anomáliát, vagy inkongruenciát stb. mégis megőrzött a rendszer, az eredeti ellentmondás maradványait itt is megtaláljuk. Vagyis: az inkonzisztenciától a konzisztencia irányába vezető folyamat párhuzamosan halad az ellentmondás megőrzésével és újraértékelésével.

Egy másik következmény, hogy ez a folyamat minőségi változást is eredményez: az alethikus logikából eljutotunk a deontikus logikához, vagyis a törvényből levezettük a normát,²⁰ a faktualitás normativitássá vált²¹.

Az elmondottakat a következőképpen foglalhatjuk össze: egy logikai ellentmondás egy minőségileg más szinten újraalkotható, úgy, hogy ellentmondásos alapszerkezetét megőrzi /konfliktus/ és megszünteti /ellentmondásmentesség/.

4. Következtetések

4.1. Az a tény, hogy egy koherens kognitív struktúrában egy faktuális ellentmondásból levezethető a normakonfliktus, az elmondottak mellett arra is utal, hogy

megszűnik statikus jellege és felveszi a normatív rendszerekre jellemző dinamikus tulajdonságokat. Ennek megfelelően az anomáliák beépülnek egy dinamikus és önmagát folyamatosan újraszervező rendszer egészébe. Mint láttuk, a deontikus logikában a normakonfliktus alapvetően az átalakulási folyamatok kiváltója és kiindulópontja, így arra következtethetünk, hogy az anomáliák az így leírható kognitív és kommunikatív folyamatok középpontjában állnak és újrastrukturálódásuk forrásai lehetnek. Eszerint logikai magyarázat adható az anomáliáknak a szövegekben betöltött alapvetően fontos szerepére.

4.2. A vázolt logikai rendszer segítségével leírhatóvá vált az az intuitive világos, de a tudományelméleti előfeltevéseknek ellentmondó tény, hogy az egyszerű formák kognitív szerkezetében az anomáliák egyrészt értelmezhetők, másrészt nem vonják maguk után a kognitív rendszer egészének értelmezhetetlenségét. Így a bemutatott modell az anomáliákat olyan rendszerszerű, konzisztens, lokális és ideiglenes konfliktusokként láttatja, amelyek maximálisan koherálnak egy adott kognitív strukturával, melyben központi funkciót töltenek be. Tehát kimondható az a tétel, hogy a konzisztencia az anomáliákat tartalmazó szövegtípusok esetében is a koherenciakritériumok közé tartozik, ezek logikailag ellentmondásmentes modellálása elvben lehetséges.

4.3. A koherentista episztemológiának megfelelően a logikai rendszer csupán a kutatások kiindulópontjának felvázolására alkalmas. Így - ezt a kezdeti lépést követően - az anomáliák tényleges és lényegi működésének megragadásához csak akkor juthatunk el, ha feltárjuk a logikai rendszerhez kapcsolódó extra-logikai tényezőket - azonban az itt adódó súlyos problémák meghaladják a dolgozat kereteit.

4.4. A röviden vázolt módszertani megfontolások felvetik az anomáliák modellálásánál alkalmazandó igazságfogalom meghatározásának messzemenő elméleti következmé-

nyekkel járó problémáját. Mivel a jelen keretek részletes kifejtést nem tesznek lehetővé, ezért csupán a kérdés felvetésére szorítkozhatunk. Az ismertetett javaslatok azonban igazolni látszanak azt a feltételezést, hogy a modell különböző szintjein különböző igazságfogalom-explikációkra van szükség: az anomáliák működésének leírásához csak a különböző fogalmak egymásra vonatkoztatása révén juthatunk el. Az igazságfogalmak funkciói, röviden a következők: /i/ Korrespondencia-elv: az anomáliák izolált vizsgálata deduktív eszközökkel; /ii/ Koherencia-elv: az anomáliák beillesztése az egyszerű formák szerkezetébe, plauzibilitásuk magyarázata a struktúra többi eleméhez fűződő viszonyuk alapján, a nemlogikai tényezők bevonása az elemzésbe; /iii/ Pragmatikus elv: az anomáliák "működésének" vizsgálata a társadalmi kommunikáció és megismerés folyamataiban a lokalitás és a globalitás szintjén, viszonyításuk az egyszerű forma zárt szerkezetén kívül eső elemekhez a diakronika és a szinkronia tengelyén. Feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy - jóllehet itt súlyos kérdések várnak tisztázásra - az adott esetben nem három különböző igazságelmélet eklektikus kombinációjáról²² van szó, hanem az igazságfogalom különböző szinteken történő explikációjáról. Ennek létjogosultsága csupán egy megfelelő tudományelméleti keretben alapozható meg.²³

4.5. Végezetül felvetődik a kérdés, hogy az anomália-problémának milyen jelentősége lehet az irodalomtudomány számára? Az irodalomelmélet szempontjából azért lehet jelentősége, mert egyrészt az irodalmi szövegek igen gyakran épülnek anomális szövegszemantikai elemekre, másrészt pedig a röviden körvonalazott episztemikus keret analógiájára kidolgozhatóvá válik egy olyan szigorú metanyelv, amely, amellet, hogy konzisztens, képes a tárgynyelvben található anomáliákat, vagyis konfliktusokat, mint olyanokat érzékeltetni. Jelentősége lehet továbbá az irodalomtudomány elmélete számára, mivel, - mint azt az itt bemutatott rendszer példázza - kidolgozhatók olyan formális

eszközök, amelyek segítségével anomális teóriákból ki-
küsöbölhetővé válnak az ellentmondások, paradoxonok,
meghatározatlanságok és így ezek tudományelméleti re-
konstrukciójának egyik fontos feltétele megteremthető.
Jelölések:

propozicionális változók: f, p, q, \dots ; logikai konstan-
sok: \neg /negáció/, \cdot /konjunkció/, \vee /diszjunkció/, \rightarrow
/materiális implikáció/, $=$ /bikondicionális/, \wedge /diadi-
kus deontikus kifejezésekben a "/" jeltől balra álló vál-
tozó egy normát, a tőle jobbra álló változó ennek felté-
telét fejezi ki/; modális operátorok: N /szükségszerű/,
 M /lehetséges/; deontikus operátor: O /kötelező/; idő-
változók: y, y', y'', \dots ; igazságértékek: t, f /t/p/ ol-
vasata: "a p propozíció igaz"/; logikai levezethetőség :
logikai következmény: \vdash ; meta-szintű konstans: \Rightarrow
/"ha...akkor"/; teorémák halmaza: T ; rendezési reláció: $<$.

Jegyzetek

- 1/ Ennek lehetősége elvben fennáll: "To be sure, while a network system gives up Euclideanism at the global level of its over-all structure, it may still exhibit a locally Euclidean aspect, having local neighborhoods whose systematic structure is deductive/axiomatic."
Rescher, N.: Cognitive Systematization. Oxford, 1979. 45.
- 2/ Rescher /1979/ és Rescher, N.: The Coherence Theory of Truth. Oxford, 1973.
- 3/ Grice, H.P.: "Logic and Conversation". In: Cole, P. - J.L. Morgan /eds./: Syntax and Semantics. Vol. 3. London, 1975.
- 4/ Vö. pl. Kutschera, F. von: Einführung in die intensionale Semantik. Berlin /New York, 1976. 18-21.
- 5/ A "norma" és a "törvény" fogalmának interpretációihoz
vö. pl. Wright, G. H. von: Norm and Action. London,

1963. és Ruzsa I.: Individuumok a modális logikában.
Disszertáció, Budapest, 1975.
- 6/ Searle, J.R.: Speech Acts. Cambridge, 1969. 33-41.
- 7/ Rescher /1973/
- 8/ Rescher /1979/ 70-71.
- 9/ U.o. 90-114.
- 10/ Az itt képviselt felfogás bizonyítására terjedelmi okok miatt nincs mód. Egyetlen egyszerű forma, a vicc /és a benne szereplő anomáliák/ kognitív és metakognitív funkciójának logikai magyarázatához vö. Kertész A.: "Jokes, norms, logic." /előkészületben/
- 11/ Brandom, R. - Rescher, N.: The Logic of Inconsistency. Oxford, 1980.
- 12/ Eck, J. van: A System of Temporally Relative Modal and Deontic Predicate Logic and its Philosophical Applications. Groningen, 1981.
- 13/ Vö. van Eck Hintikka-kritikáját, i.m. 12-16. és 70-73.
- 14/ Vö. van Eck, i.m. 72.
- 15/ Az itt vázolt rendszerben a deontikus alternatívareláció a nem-standard lehetséges világoknak megfelelően módosul, minek következtében egymással feltétel nélkül ütköző normák is fennállhatnak egyidejűleg. Ez egyetlen eddig ismert rendszerben sem lehetséges - az így kapott új deontikus logika problémáira itt nem térhetünk ki.
- 16/ Hansson, B.: "An analysis of some deontic logics". In: Hilpinen, R. /ed./: Deontic Logic: Introductory and Systematic Readings. Dordrecht, 1971., 121-147.
- 17/ Vö. Van Eck, i.m. 75-77.
- 18/ Többek között ez is megkülönbözteti a jelen rendszert az etikai kontextusokban használatos deontikus logikától, ahol a normakonfliktus nem mindig oldható fel normatív eszközökkel. Vö. pl. Solt K.: "A deontikus Q

- operátor értelmezése." In: Ruzsa I. /szerk./: Modális és intenzionális logika. Budapest, 1980. 107-118.
- 19/ Itt azonban nem feltétlenül oldódik fel a normakonfliktus. // Mind az anomáliák /tehát a rendszer alkalmazása/, mind a rendszer logikai sajátosságai szempontjából ez igen lényeges tényező.
- 20/ Ez nem jelenti a deontikus logika visszavezetését az alethikus modális logikára. A tétel tehát nem jelent érvet a redukcionista felfogás mellett.
- 21/ Ezzel feloldottuk a Rescher kiindulópontjában rejlő implicit ellentmondást is, mely szerint a bemeneti adatok egyrészt faktuális proposíciók, ugyanakkor prima facie igazságok.
- 22/ Azonban a különböző igazságelméletek sem feltétlenül zárják ki egymást: "Thus, the correspondence theory does not deny the importance of the coherence and pragmatist theories, though it does imply that they are not good enough." /Kiemelés tőlem, K.A./ Popper, K.R.: Objective Knowledge. Oxford, 1972. 312.
- 23/ Az igazságfogalom teóriától, illetve részteóriától függő interpretációját lehetővé tenné pl. a Sneed-Stegmüller féle tudományelmélet megfelelő szintű átdolgozása és alkalmazása. Ugyancsak ebben a keretben válna megoldhatóvá az empirikus megfigyelések teóriától való függésének korábban említett problémája. Vö. Stegmüller, W.: Theorienstrukturen und Theoriedynamik. Berlin /Heidelberg / New York, 1973.